

The ideology of the Turkish National Movement towards the Islamic Republic of Iran

Seyyed Asadollah Athari*
Ramin Valizadeh Midani**

Received: 2018/07/11

Accepted: 2019/09/24

Political parties were formed after the collapse of the Ottoman Empire in the Republic of Turkey, and the atmosphere of democratic competition between these parties, despite the single-party atmosphere in the first year of the prime Republic, was created. The National Movement Party is considered the fourth largest political party in Turkey, which is currently affecting Turkey's political climate. The purpose of this article is to explain the positions of the National Movement Party towards the Islamic Republic of Iran. Accordingly, the main question of this research is: what is the role of the National Movement Party toward the Islamic Republic of Iran? This paper examines the role of identities in the positions of the National Movement in a descriptive-analytical way and using library documents. This research is considered to be a practical study. The results of the paper show that the National Movement's identity-based approaches affect the party's positions.

Keywords: Cooperation, Identity, I.R. Iran, Turkey, Turkish National Movement.

* Assistant Professor of Political Science at Islamic Open University, Takestan, I.R.Iran.
athari@cmess.ir

** Ph.D Student in Political Science at Imam Sadiq University, Tehran, I.R.Iran
(Corresponding author).

asemanehapht@gmail.com

تحلیل مبانی فکری رفتار حزب حرکت ملی ترکیه در قبال جمهوری اسلامی ایران

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۰۲

مقاله برای بازنگری به مدت ۴۱ روز نزد نویسندگان بوده است.

سید اسدالله اطهری*

رامین ولی زاده میدانی**

چکیده

احزاب سیاسی بعد از فروپاشی امپراتوری عثمانی در جمهوری ترکیه شکل گرفتند و فضایی از رقابت دموکراتیک علی‌رغم فضای تک‌حزبی در سال‌های نخست جمهوری بین این احزاب به وجود آمد. حزب حرکت ملی چهارمین حزب سیاسی بزرگ ترکیه محسوب می‌شود که در فضای سیاسی ترکیه تأثیرگذار است. حضور این حزب در ائتلاف جمهور و نقش آفرینی آن در سپهر سیاسی ترکیه ضرورت تحلیل رفتار سیاسی این حزب را در قبال جمهوری اسلامی ایران مشخص می‌سازد. هدف مقاله حاضر تبیین مواضع حزب حرکت ملی در قبال جمهوری اسلامی ایران است. بر این اساس پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از اینکه انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی چه نقشی در مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران دارد؟ این مقاله با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از تکنیک اسنادی نقش انگاره‌های هویتی را در مواضع حزب حرکت ملی مورد بررسی قرار می‌دهد. این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی محسوب می‌شود. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که حزب حرکت ملی به دنبال اتخاذ سیاست‌های همکاری‌جویانه در قبال جمهوری اسلامی ایران است.

واژگان کلیدی: ترکیه، جمهوری اسلامی ایران، حزب حرکت ملی، همکاری، هویت.

* استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد تاجکستان، تاجکستان، جمهوری اسلامی ایران.

athari@cmess.ir

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده

asemanehapht@gmail.com

مستول).

مقدمه

بیان مسئله: با توجه به نقش محوری احزاب در سیاست داخلی و خارجی ترکیه، و همچنین جایگاه این کشور در سیاست خارجی ایران؛ می‌توان چنین استنباط نمود که ورود به مطالعات ترکیه‌شناسی برای ایران به دلیل شرایط نوین منطقه‌ای مقوله‌ای قابل توجه است. پژوهش حاضر از این منظر به موضوع نگریسته است.

اهمیت: با توجه به نظام حزبی ترکیه که احتمال جابجایی قدرت در آینده این کشور وجود دارد، شناخت مواضع هر یک از احزاب سیاسی ترکیه نسبت به جمهوری اسلامی ایران از اعتبار و اهمیت کاربردی برای ایران برخوردار است.

ضرورت: از آنجایی که معمولاً تحلیل مواضع حزب عدالت و توسعه در ایران مطرح بوده و از بررسی مواضع احزاب دیگر حاضر در پارلمان ترکیه غفلت شده، انجام پژوهش حاضر برای مدیریت بهتر سیاست خارجی ایران در قبال این کشور ضروری است. به ویژه آنکه پیش‌بینی می‌شود نقش این حزب در آینده بیشتر و پررنگ‌تر خواهد شد.

اهداف: هدف اصلی این پژوهش کمک به حوزه کارشناسی دستگاه سیاست خارجی کشور در خصوص تحلیل مواضع ترکیه است. در این ارتباط از تقویت دانش ترکیه‌شناسی و سناریوپردازی در خصوص آینده ترکیه، می‌توان به عنوان اهداف فرعی یاد نمود.

سؤال‌ها: پرسش اصلی مقاله عبارت است از: انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی چه نقشی در مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران دارد؟ سؤالات فرعی به پرسش از چیستی ارکان هویتی حزب مزبور، جایگاه و نقش آنها در تاریخ تحولات ترکیه و همچنین نحوه تأثیرگذاری اصول مزبور در مناسبات ترکیه با ایران، اختصاص یافته است.

روش: نگارنده در تحقیق حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از تکنیک اسنادی به بررسی سؤال پژوهش پرداخته است. این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی محسوب می‌شود. برای تحلیل داده‌ها و کشف روابط بین آن‌ها محقق به طراحی الگوی تحلیل مبتنی بر سازه‌انگاری همت گمارده که به تقویت روشی و اعتبار تحلیلی متن کمک می‌کند.

۱. معرفی حزب حرکت ملی ترکیه

حزب حرکت ملی گرا، حزب ملی‌گرای تندرو ترکیه است که بعضاً حزب اقدام ملی نیز نامیده می‌شود. این حزب تا پیش از تحولات ساختاری و تصفیه رهبری پیشین خود که به دست آلپ ارسلان تورکش^۱ انجام گرفت، حزب جمهوری‌خواه دهقان ملت نامیده می‌شد (Aksin, 2017, pp. 25-26). حزب حرکت ملی در انتخابات آوریل ۱۹۹۹ پس از سال‌ها توانست با اقتدار بیشتری وارد پارلمان شود و با داشتن ۱۲۹ کرسی در پارلمان در دولت ائتلافی بلند اجویت شرکت کند. پیروزی این حزب در این دوره از انتخابات به دلیل افول ناگهانی دو حزب رفاه و راه راست و باز شدن عرصه برای سایر احزاب و نیز دستگیری عبدالله اوجالان رهبر پ.ک.ک در کنیا بود. حزب حرکت ملی با سقوط دولت ائتلافی اجویت در سال ۲۰۰۲ و پیروزی قاطع حزب عدالت و توسعه از ورود به مجلس بازماند و در حد فاصل سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۷ فعالیت زیادی در صحنه سیاست ترکیه از خود نشان نداد (Can, 2016, p. 69). دومین موفقیت نسبی حزب حرکت ملی در انتخابات ۲۲ ژوئیه سال ۲۰۰۷ (۳۱ تیر ۱۳۸۶) بود که با کسب ۱۴ درصد آرا و ۷۱ نماینده به عنوان سومین حزب ترکیه در مجلس حضور یافت. حملات و خشونت‌های فزاینده پ.ک.ک در این دوره نیز باعث افزایش گرایش‌های ملی‌گرایانه میان مردم و سرازیر شدن آرا به سوی حزب حرکت ملی شد. از سوی دیگر ائتلاف ناموفق حزب راه راست و حزب مام میهن ابتدا با تبلیغات زیادی اعلام شد؛ اما سپس با موانع حقوقی روبرو شد و در نهایت سبب از دور خارج شدن مام میهن از گردونه انتخابات گردید. این موضوع سبب افزایش اقبال حزب حرکت ملی بود. دولت باغچلی هم‌اکنون ریاست حزب را بر عهده دارد.

۲. پیشینه

مطالعات ترکیه‌شناسی در ایران از پیشینه تاریخی غنی‌ای برخوردار نیست ولی با این حال طی یک دهه گذشته شاهد اقبال به این موضوع و رشد نسبی آنها می‌باشیم. این متون را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم نمود:

۱-۲. متونی که به بررسی مسائل داخلی ترکیه پرداخته‌اند

این آثار مسائل مهم داخلی جمهوری ترکیه را بدون توجه به روابط خارجی آن مورد بررسی قرار داده‌اند. این منابع تلاش داشته‌اند حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و امنیتی را مطالعه کنند. از آن جمله: جوانمرد، پیروزفر و ولی‌زاده میدانی (۱۳۹۶)، مرادیان (۱۳۸۹)، صابان (۲۰۱۷).

۲-۲. آثاری که روابط خارجی ترکیه را مورد بررسی قرار داده‌اند

این آثار روابط خارجی ترکیه را در قبال کشورهای مختلف از جمله جمهوری اسلامی ایران مورد مطالعه قرار داده‌اند و از این حیث با موضوع نوشتار حاضر نزدیک هستند. البته رویکرد تحلیلی این آثار کم‌رنگ بوده و بیشتر صبغه تاریخی دارند. برای مثال می‌توان به این موارد اشاره داشت: چاوش اوغلو (۲۰۱۵)، عبدالله و ولی‌زاده میدانی (۱۳۹۷)، محفوظ (۲۰۱۴)، کوشکی و رنجبر (۱۳۹۵).

پژوهش‌های بیان شده عمدتاً به مواضع حزب عدالت و توسعه در قبال جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند و تحلیل مواضع حزب حرکت ملی در قبال جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر محور «هویت» مورد توجه نبوده است.

۳. مبانی مفهومی و نظری

با توجه به رویکرد محقق به موضوع که از منظر هویتی است و همچنین به منظور ایجاد یک برداشت بین‌الذهانی اولیه، نخست مبانی مفهومی و نظری پژوهش آمده است:

۱-۳. مبانی فکری

مبانی فکری عبارت است از چارچوب‌ها و مدل‌هایی که در پایه‌ریزی مواضع و تصمیمات به کار گرفته می‌شود. این چارچوب‌ها شاکله تحلیل‌های بعدی را ممکن می‌سازد (بهجت‌پور، ۱۳۹۴، صص. ۲۵-۲۶)؛ لذا تحلیل مبانی فکری به معنای دست یافتن به پایه‌های یک تصمیم است.

۲-۳. رفتار

پاسخ آگاهانه‌ای که برای نفوذ بر دیگران انجام می‌گیرد، رفتار نامیده می‌شود

(Dey, 2015, pp. 75-76). پژوهش حاضر بر رفتار یک حزب در قبال بازیگران سیاسی متمرکز دارد که در اینجا به معنای نفوذ حزب بر بازیگران برای حفظ منافع تلقی می‌شود.

۳-۳. سازه‌انگاری^۲

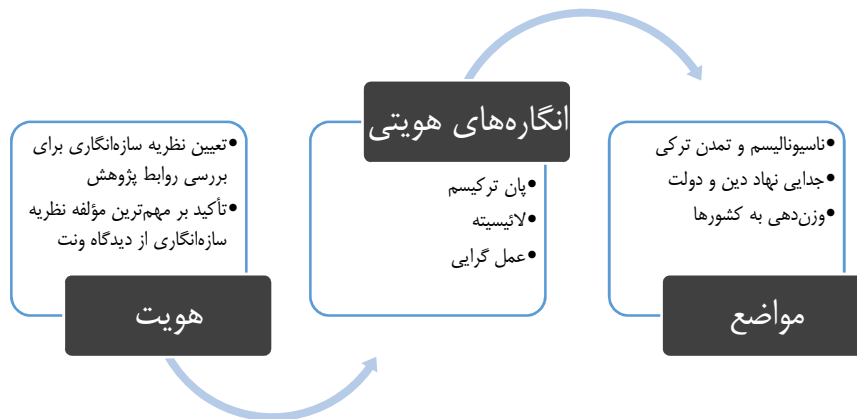
سازه‌انگاری (یا برسازی) به معنای برتری دادن به نقش هنجارها و ارزش‌ها در شکل‌گیری پدیده‌ها است که در نهایت پدیده را به مثابه محصولی برآمده از مناسبات حاکم بر زمینه می‌داند. سازه‌انگاران معتقدند که تحلیل واقعیت به صورت مستقل از ذهن امکان‌پذیر نیست. واقعیت امر بیناذهنی محسوب می‌شود و فاعلیت در تشکیل آن مؤثر است. بنابراین واقعیت از نظر سازه‌انگاران ساخته شده ذهن است. این اندیشه استقلال امر عینی از ذهنیت را نفی می‌کند و امکان شناخت استعلایی، عام و جدا از ارزش را مردود می‌داند (Lesser and Etal, 2019, pp. 24-48). مهمترین ارکان این نظریه در حد بحث حاضر عبارتست از:

الف. نقش محوری برداشت‌ها در مدیریت سیاست‌ها: برداشت‌های بازیگران سیاسی در نظام بین‌الملل از برداشت ملت‌ها ناشی می‌شود و نوع روابط بین این بازیگران را تعریف می‌کند. ملل مختلف با هویت خویش دنیای پیرامون را درک می‌کنند؛ لذا تعاریف از خود و غیر بر اساس این باورها شکل می‌گیرد. میزان قرابت یا دوری بازیگران سیاسی از یکدیگر بر طبق هویت مذکور است. دنیای پیرامون بدون دلالت‌های ارزشی نیست؛ لذا این امر بر رفتارهای آن‌ها تأثیرگذار است. همچنین منافع و تهدیدات بازیگران در قالب فهم شکل‌گرفته شناسایی می‌شود (Frank, 2012, pp. 59-80).

ب. تعریف زمینه وند «دوستی» و «دشمنی»: دولت‌ها و ملت‌ها در چارچوب این تعاریف وضعیت حاضر در نظام بین‌الملل را «قابل تحمل» یا «غیرقابل تحمل» می‌دانند و بازیگران دیگر در جایگاه دوست، دشمن و بی‌طرف تقسیم می‌شوند. بر این اساس کنش‌های واحدهای سیاسی به عنوان «تهدید» یا «الهام دوستی» دانسته می‌شود. آنها با برداشت‌های خود به دنبال «تغییر» یا «حفظ» نظم موجود تلاش می‌کنند. کنشگران سیاسی به این ترتیب با بازیگران دیگر به اتحاد می‌رسند یا علیه آنها دست به اقدام می‌زنند. میزان دوستی و دشمنی بازیگران سیاسی به برداشت‌های آنها بستگی دارد. آنها بر این اساس موقعیت‌ها را برای خویش معنادار می‌سازند و حوزه‌های نفوذ خود را مشخص می‌کنند. واحدهای

سیاسی ضرورت‌ها و نیازهای خویش را در این چارچوب تعریف می‌کنند و در یک جمله کوتاه «سیاست خارجی خویش را ایجاد می‌کنند» (Steve, 2016, pp. 38-39). اگرچه سازه‌انگاری دارای انواع گوناگونی است، اما دو رکن بالا که در روایت «الکساندر ونت»^۳ محوریت دارد و درون‌مایه همه روایت‌های دیگر را نیز شکل می‌دهد؛ در این پژوهش مدنظر است.

شکل شماره (۱): الگوی تحلیلی سازه‌انگاری در خصوص حزب حرکت ملی ترکیه

با ملاحظه الگوی بالا مشخص می‌شود که این الگو در اندیشه و عمل حزب حرکت ملی بر سه رکن اصلی استوار است:

رکن اول. پان‌ترکیسم^۴

حزب حرکت ملی در دهه ۷۰ میلادی به وسیع‌ترین پایگاه پان‌ترکیست‌ها در ترکیه تحت عنوان گرگ‌های خاکستری تبدیل شده بود. نظامیان ترکیه در زمان بنیانگذاری جمهوری لائیک ترکیه در سال ۱۹۲۳ روحیه پان‌ترکی بسیار داشتند. در حقیقت چنین افکاری به دنبال ناکامی‌های آنها ناشی از جنگ جهانی پدید آمده بود؛ لذا نظامیان ترک در این زمینه دست به هماهنگی‌های نزدیکی با جریان‌های سیاسی پان‌ترکیست زده بودند (صابان، ۲۰۱۷، ص. ۲۷). دوران تک‌حزبی پس از درگذشت آتاتورک به سر رسید و احزاب متعددی در ترکیه ایجاد شد. حزب حرکت ملی^۵ که در حال حاضر نیز در فضای سیاسی ترکیه فعال است، یکی از احزابی بود که از سوی آلپ ارسلان تورکش تأسیس شد. این حزب اندیشه پان‌ترکیسم را مورد پذیرش قرار داده است.

پان‌ترکیسم از جمله ایدئولوژی‌هایی محسوب می‌شود که نخبگان سیاسی ترک در سال‌های پایانی حکومت امپراتوری عثمانی آن را شکل دادند. آن‌ها این تفکر را از آن زمان رواج داده‌اند (صلاح شحاته، ۲۰۱۴، ص. ۱۵۵). مبنای این موضوع باورهای تاریخی، فرهنگی و اکثراً زبانی است که هدف آن اتحاد همه ترکان دنیا در یک کشور و حکومت تحت عنوان دولت توران بزرگ یا ترکیه بزرگ بود (فاروقی، ۲۰۱۸، ص. ۷۶). زبان مشترک ترکی به عنوان مبنای عنصر ترک مورد توجه قرار گرفته است. اکثر پان‌ترکیست‌ها این موضوع را پذیرفته‌اند و بر این اعتقاد هستند که مردمانی که به زبان ترکی تکلم می‌کنند، به ملت ترک وابستگی دارند (Agoston, 2017, p. 49). در جدول زیر مهم‌ترین آموزه‌های تولید شده از سوی پیروان این ایده با هدف تقویت پان‌ترکیسم آمده است:

جدول شماره (۱): محورهای اصلی پان‌ترکیسم نزد حزب حرکت ملی^۶

نویسنده / نویسندگان	محور تحلیلی
آرتور لملی	<ul style="list-style-type: none"> • مردم ترک دارای نژادی برتر هستند. • مردم ترک در مقایسه با دیگر افراد زیر سلطه امپراتوری عثمانی، برجسته بوده‌اند.
دیوید لئون کوهن	<ul style="list-style-type: none"> • تقویت اندیشه‌های ملی‌گرایانه نزد ترک‌ها با محوریت هویت ترکی • تأکید بر نقش محوری زبان در شکل‌گیری هویت‌ها
آرمینوس وامبری	<ul style="list-style-type: none"> • تأکید بر وجود و نقش‌آفرینی «کشور بزرگ توران» • تأکید بر برجستگی ترک‌های عثمانی • تلاش برای وحدت‌بخشی ترک‌ها • ایجاد تقابل بین عثمانی - روس
یوسف آکچور اوغلو	<ul style="list-style-type: none"> • نویسنده کتاب «سه طرز سیاست» که مانیفست پان‌ترکیسم نام گرفته است. • تأکید افراطی بر ضرورت شکل‌گیری و تقویت هویت ترکی
نهاد آتسز	<ul style="list-style-type: none"> • ضرورت تقسیم ملت‌ها بر شاخص زبان • تأکید بر نقش منحصر بفرده نژاد (ترک) • نزدیکی و یکسانی هویت نژادی ترک و مغول • برای ملتی تمدن‌ساز بودن، لازم نیست حتی پیشینه تاریخی قبل از میلاد مسیح داشت.

در مجموع می‌توان چنین اظهار داشت که ناسیونالیسم ترکی به دنبال ناکامی عثمانی در جنگ جهانی دوم و تشکیل جمهوری ترکیه از سوی آتاتورک به اندازه زیادی فروکش کرده است. کمال پاشا مؤسس جمهوری ترکیه سعی داشت به صورت آشکاری به اندیشه‌های پان‌ترکیستی متوسل نشود. این موضوع بیشتر برای حفظ روابط حسنه با همسایگان ترکیه انجام می‌شد. بر این اساس سیاست‌های پان‌ترکیسم در جمهوری ترکیه به صورت آشکاری پیگیری نشده است. غرب‌گرایی و سیاست الحاق به اتحادیه اروپا در سیاست خارجی ترکیه مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین ترکیه با توجه به حضور کشورهای قدرتمند منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در قفقاز و آسیای میانه به راحتی نمی‌تواند در این کشورها نفوذ کند. حزب حرکت ملی خود را پایگاهی برای حفظ سنت‌های دیرین ترکیه می‌داند. این حزب به دنبال پشتیبانی از مناطق ترک‌نشین در کشورهای دیگر از جمله ترک‌های قفقاز و اویغور چین است. حزب حرکت ملی از گروه‌های پان‌ترکیستی کشورهای دیگر حمایت مالی داشته و شبکه‌ای زیرزمینی برای اقدامات قوم‌گرایانه ترکی ایجاد کرده است.

رکن دوم. لائیسیته

حزب حرکت ملی با تأکید بر ملی‌گرایی ترک، اندیشه الهی را برای تشکیل حکومت نفی می‌کند. این حزب بر لائیسیته تأکید دارد و موافق حضور دین در عرصه سیاسی نیست. از آنجایی که به ناسیونالیسم ترکی تمرکز می‌کند، ملت ترک را شایسته حضور در فضای سیاسی می‌داند (Kur and BÝLGÝÇ, tarhsiz, pp. 50-53).

دیدگاه‌های لائیک حزب حرکت ملی باعث عدم اتکای این حزب به اسلام‌گرایی است؛ لذا آن‌ها بر این باور هستند که دین نباید در عرصه سیاست داخلی و خارجی حضور داشته باشد. چنین اعتقادی باعث می‌شود که اسلام جایگاهی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی آن‌ها نداشته باشد. علی‌رغم اینکه جامعه دینی ترکیه خواستار اجرایی شدن برخی از مسائل دینی در عرصه سیاسی است؛ اما حزب حرکت ملی چنین شاخصی را مورد پذیرش قرار نمی‌دهد. البته این نکته قابل بیان است که ملی‌گراها بر اساس اراده ملت ترک می‌توانند به امور دینی نیز توجه کنند؛ با این حال شاخصه‌ای که اینجا مورد توجه قرار می‌گیرد، دینی بودن آن امر نیست، بلکه اراده ملت ترک مدنظر است.

جامعه دینی ترکیه افراط‌گرایی ناسیونالیسم ترکی را مورد پذیرش قرار نمی‌دهد. مردم ترکیه هنوز خشونت‌های حاصل از اصلاحات کمالیستی در سال‌های نخست جمهوری ترکیه را به یاد دارند. این اصلاحات تجددخواهانه تلاش داشت دین را از عرصه عمومی ترکیه حذف کند. حتی نهادهای حاکم در آن سال‌ها سعی می‌کردند به حوزه خصوصی نیز دخالت کنند. در حقیقت آن‌ها به دنبال تسلیم کردن دین در برابر نهاد سیاسی بودند و نوعی از اسلام دولتی را دنبال می‌کردند که با دنبال سکولار چالشی نداشته باشد. این اندیشه در ترکیه با شکست مواجه شد و نتوانست میراث ملی و دینی مردم این کشور را به حاشیه ببرد.

نهادهای لائیک ترکیه همچون حزب حرکت ملی با اتخاذ برخی از مواضع در سیاست خارجی این واقعیت را به نمایش می‌گذارند که همچنان سیاست‌های حمایت‌گرایانه از مردمان ترک را فراموش نکرده‌اند. این واقعیت در دهه‌های اخیر از سوی قدرت حاکمه ترکیه مشاهده شده است. اشغال قبرس و سیاست‌هایی که در قبال کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز برای حمایت از ترک‌های این مناطق پیگیری می‌شد، نمونه‌هایی از رسوبات اندیشه‌ای پان‌ترکیسم محسوب می‌شود. خصومت گروه‌های پان‌ترکیست با ارمنستان و عدم پذیرش مسئولیت قتل‌عام بیش از یک میلیون ارمنی از سوی گروه‌های ترک‌گرا در زمان کمیته اتحاد ترقی، نمونه دیگری از رفتارهای پان‌ترکیست‌ها محسوب می‌شود. این گروه‌ها در مسئله قره‌باغ نیز از باکو پشتیبانی می‌کنند.

رکن سوم. عمل‌گرایی

حزب حرکت ملی در سیاست خارجی معتقد به تنش‌زدایی است. گرچه این حزب نگاه‌های افراطی به ناسیونالیسم ترکی دارد؛ اما این موضوع را تا جایی دنبال می‌کند که در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای تنش‌زا نباشد (Şahinoğlu, 2015, p. 28). حزب حرکت ملی در صورتی که از قدرت لازم در سیاست خارجی برخوردار باشد، به دنبال تعریف حوزه منافع خود در مناطق ترک‌نشین است؛ لذا منطقه‌ای چون شبه جزیره کریمه نیز مورد توجه آن قرار می‌گیرد (Amitina, 2017, pp. 56-57).

به نظر می‌رسد اقدامات حزب حرکت ملی در قبال ترک‌های مناطق دیگر بر اساس ارتباطات فرهنگی شکل گرفته است تا چالش کشورهای دیگر با آنکارا افزایش پیدا نکند.

رهبران ترکیه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به دنبال تأثیرگذاری بر مناطق ترک‌نشین آسیای مرکزی و جمهوری آذربایجان بودند (Atacan, 2018, pp. 190-191). این اقدام در راستای رهبری جهان ترک انجام می‌شد؛ لذا روندهایی را برای حمایت از پان‌ترکیسم ایجاد کردند. با این حال این اندیشه در عمل نمی‌توانست گسترش یابد؛ چراکه بازیگران سیاسی معمولاً به منافع ملی خویش توجه دارند و هیچ کشور ترک‌زبانی منافع خود را به خاطر کشورهای که با این زبان تکلم می‌کنند، در خطر قرار نمی‌دهد. همگرایی آنکارا با واشنگتن از نظر حزب حرکت ملی صحیح دانسته می‌شود و این حزب به دنبال حفظ مناسبات طرفین است (Danforth, 2018, pp. 84-85). حزب حرکت ملی رویکرد قدرت محورانه با نظام بین‌الملل دارد؛ لذا این حزب برای هر کشوری وزنی مشخص را تعریف کرده است (De Vos, 2019, pp. 167-168). ملی‌گراها مواضع خود را در قبال کشورهای دیگر بر اساس چنین رویکردی اتخاذ می‌کنند. دیدگاه‌های لائیک حزب حرکت ملی نیز بر این نگاه تأثیرگذار است. از آنجایی که حزب حرکت ملی معتقد به تنش‌زدایی در سیاست خارجی ترکیه است، نوع مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران نیز از این قاعده پیروی می‌کند؛ لذا ایران به عنوان کشور همسایه ترکیه مورد توجه قرار می‌گیرد. حزب حرکت ملی بر اساس انگاره هویتی تنش‌زدایی به مناسبات با جمهوری اسلامی ایران اهمیت می‌دهد. حتی رویکرد افراطی این حزب در قبال کردها باعث می‌شود که ملی‌گراها علاقه‌مند به همکاری‌هایی برای مقابله با مسئله کردی باشند. با این حال ادعاهایی که جمهوری آذربایجان در قبال مناطق آذری‌نشین ایران دارد، مواضع حزب حرکت ملی را در قبال جمهوری اسلامی ایران تحت تأثیر قرار می‌دهد. رویکرد افراطی این حزب در این باره چالش‌برانگیز است.

۴. نقش انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی در مواضع این حزب

به منظور تبیین نقش انگاره‌های هویتی در عمل سیاسی ترکیه در قبال ایران، لازم است تجلی‌های عملی آن در قالب ارکان زیر که مبتنی بر نظریه منتخب است، تحلیل گردد:

۴-۱. نقش برجسته یهودیان در دامن زدن به پان ترکیسم

پان‌ترکیسم به عنوان مهم‌ترین انگاره هویتی حزب حرکت ملی محسوب می‌شود. ریشه‌یابی این رویکرد هویتی نشان می‌دهد که یهودیان نقش برجسته‌ای در تحریک مردمان ترک برای تمرکز بر ناسیونالیسم ترکی داشته‌اند؛ به گونه‌ای که تعدادی از مهم‌ترین نویسندگان پان‌ترکیسم یهودی‌الاصل هستند. آن‌ها برای جدایی انداختن بین ترک‌ها و عرب‌ها در امپراتوری عثمانی دست به گسترش اندیشه پان‌ترکیستی زدند تا به دنبال آن زمینه را برای سلطه بر فلسطین فراهم سازند (Aybars, 2019, p. 54). حتی آتاتورک نیز از سیاستمداران یهودی مسلمان شده در این زمینه تأثیر پذیرفته است. آن‌ها از افراد مؤثر در کمیته اتحاد و ترقی در زمان عثمانی بودند و کمال پاشا نیز نظر این کمیته رشد یافت. این واقعیت‌ها نشان می‌دهد که یهودیان برنامه‌ای بلندمدت برای تجزیه سرزمین عثمانی داشتند و با یک پروژه نرم به این اقدام مبادرت ورزیدند. تجزیه سرزمین عثمانی به معنای گسسته شدن بخش قابل توجهی از اراضی مسلمان‌نشین بود. تلاش یهودی‌ها در این زمینه تا جایی پیش رفت که تئوریسین‌های ترک نیز به اندیشه ناسیونالیسم ترکی دامن زدند و آگاهانه یا ناآگاهانه دنباله پروژه صهیونیست‌ها را گرفتند. حزب حرکت ملی بعد از تشکیل جمهوری ترکیه به عنوان مهم‌ترین پایگاه پان‌ترکیسم به شمار می‌آید که طی دهه‌های اخیر تلاش داشته شبکه‌ای از کشورهای ترک‌زبان را تشکیل دهد (Baharçipek, 2018, pp. 75-76). پیگیری چنین اندیشه‌ای در جامعه امروزی ترکیه با استقبال چندانی مواجه نمی‌شود. جایگاه کنونی حزب حرکت ملی در بین احزاب بزرگ ترکیه و افت آرای این حزب در طی سال‌های اخیر حکایت از جایگاه متزلزل اندیشه ناسیونالیسم در بدنه اجتماعی این کشور دارد. چنین رویکرد هویتی حزب حرکت ملی تأثیر مستقیمی بر مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران دارد؛ چراکه این اندیشه به دنبال ترویج ناسیونالیسم ترکی و تأکید بر تمدن ترکی است. این موضوع در مقابل اندیشه جمهوری اسلامی ایران مبنی بر تمدن بزرگ اسلامی قرار می‌گیرد. در حقیقت بخش عمده‌ای از مردمان ترک و کشورهای ترک‌زبان در زمره کشورهای اسلامی هستند و پیگیری ناسیونالیسم ترکی، کردی یا امثال آن نوعی تجزیه‌طلبی در تمدن بزرگ اسلامی محسوب می‌شود. تمدن بزرگ اسلامی دربردارنده اندیشه‌ای اسلامی است؛ اما اندیشه پان‌ترکیستی به دنبال تمرکز بر هویت قومی است.

۴-۲. تکوین و تعمیق گسست هنجاری - ارزشی به واسطه لائیسیته

لائیسیته انگاره هویتی دیگر حزب حرکت ملی محسوب می‌شود. این رویکرد هویتی اندیشه الهی را برای تشکیل حکومت دینی نفی می‌کند و به نقش توده‌های مردم در شکل‌گیری حکومت تأکید می‌کند. بر این اساس حزب حرکت ملی موافق حضور دین در عرصه سیاسی نیست و نهاد دین و نهاد دولت را از یکدیگر جدا می‌کند (Şahinoğlu, 2015, p. 50). چنین باوری در تصمیم‌گیری‌های سیاسی خود به جایگاه اسلام به عنوان دین اکثریت مطلق مردم ترکیه توجهی نمی‌کند. نادیده گرفتن اندیشه اسلامی در فضای سیاسی و نهاد دولت به نوعی نادیده گرفتن باور جامعه دینی ترکیه است (Akıncı, 2015, pp. 37-38). اسلام به عنوان یک دین اجتماعی الزاماتی در حوزه عمومی دارد که محدود شدن آن به حوزه فردی مانع اجرای صحیح و کامل این دین است. حزب حرکت ملی تنها جایی به اراده دینی مردم ترکیه توجه می‌کند، که ترک‌زبان‌ها خواسته‌ای از نهاد دولت داشته باشند. در حقیقت در اینجا نیز اراده مردم ترک مورد توجه قرار گرفته است، نه دستور دینی. چنین اندیشه‌ای در حالی از سوی حزب حرکت ملی دنبال می‌شود که این باور نزد مردم ترکیه جایگاهی ندارد. انگاره هویتی لائیسیته بر مواضع حزب حرکت ملی در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است؛ چراکه این رویکرد بر جدایی نهاد دین و نهاد دولت تأکید می‌کند. این در حالی است که چنین انگاره‌ای مخالف ایدئولوژی جمهوری اسلامی ایران است.

۴-۳. ایجاد تحولات قومی در کشورهای همسایه

عمل‌گرایی انگاره هویتی دیگری است که از سوی حزب حرکت ملی دنبال می‌شود. اندیشه ناسیونالیسم ترک به دنبال اتحاد کشورهای ترک‌زبان است؛ اما چنین رویکردی با منافع ملی کشورهای دیگر در تضاد است. این موضوع موجب می‌شود که حزب حرکت ملی معتقد به تنش‌زدایی باشد. حتی برقراری مناسبات با کشورهای غربی خصوصاً ایالات متحده آمریکا برای تحقق اهداف این حزب دنبال می‌شود. تحریک اقلیت‌های ترک‌زبان در کشورهای دیگر از سوی حزب حرکت ملی می‌تواند تنش ترکیه با این کشورها را به همراه داشته باشد (Aksin, 2017, pp. 46-47)؛ لذا حزب حرکت ملی ناچار است به قوانین بین‌المللی احترام گذارد. دور بودن این حزب از فضای قدرت سیاسی ترکیه نیز

عامل دیگری است که مانع تنش‌آفرینی ملی‌گراها می‌شود. حزب حرکت ملی در صورت امکان به دنبال تأثیرگذاری بر کشورهای ترک‌زبان آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی از جمله جمهوری آذربایجان است؛ اما بازیگران سیاسی در حال حاضر منافع خود را صرفاً بر اساس هویت زبانی دنبال نمی‌کنند. حزب حرکت ملی وزن مشخصی برای هر یک از کشورهای نظام بین‌الملل تعریف کرده است؛ لذا بر اساس آن اقدام به برقراری مناسبات با این کشورها می‌کند. بر این اساس ایالات متحده آمریکا از دیدگاه این حزب به عنوان بازیگر اصلی نظام بین‌الملل دانسته می‌شود؛ لذا حزب حرکت ملی به دنبال حفظ روابط خود با این کشور است (Atacan, 2018, pp. 189-190). کشورهای دیگر نیز بر اساس وزن تأثیرگذاری خود در نظام بین‌الملل از سوی حزب حرکت ملی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. انگاره هویتی تنش‌زدایی این حزب بر مواضع آن‌ها در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است. ایران به عنوان همسایه ترکیه نزد حزب حرکت ملی دارای اهمیت است؛ لذا این حزب به دنبال برقراری مناسبات خود با جمهوری اسلامی ایران است. البته نوع ارتباطات حزب حرکت ملی با کشورهایی چون ایالات متحده آمریکا نیز بر مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است. بر این اساس حزب حرکت ملی از یک طرف به دنبال حفظ روابط خود با جمهوری اسلامی ایران است و از طرف دیگر مناسبات دیگر این حزب این روابط را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

۵. رفتار سیاست خارجی حزب حرکت ملی در قبال جمهوری اسلامی ایران

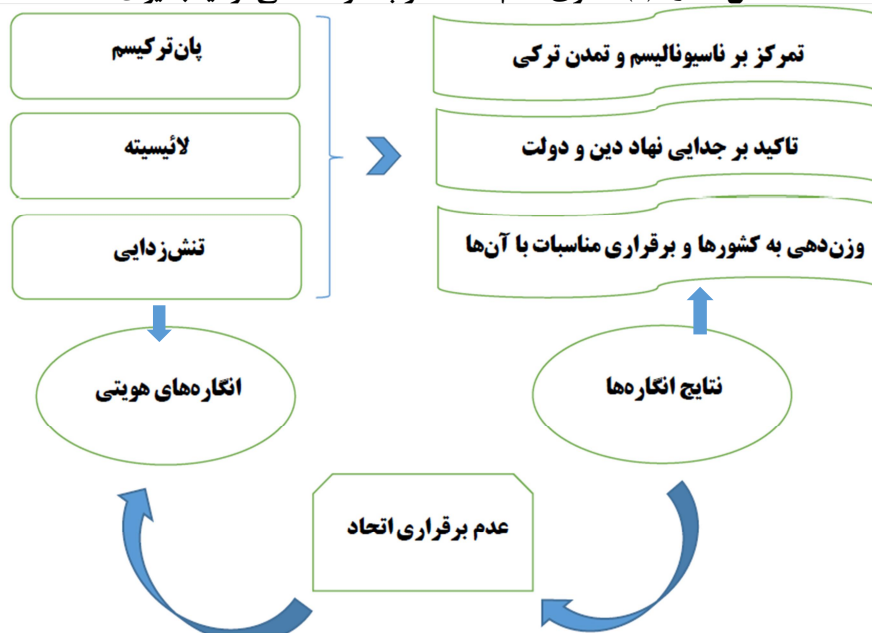
انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی بر مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است. چنین سناریوی رفتاری حزب حرکت ملی بر اساس مؤلفه‌های ذکر شده ترسیم می‌شود و سناریو منتخب بر اساس آن‌ها برگزیده می‌شود. این قسمت به بررسی رفتار سیاست خارجی حزب حرکت ملی در قبال جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد.

۵-۱. اقدام به اتحاد

حزب حرکت ملی بر اساس انگاره‌های هویتی خود نمی‌تواند به سیاست اتحاد با ایران دست بزند. این حزب به عنوان پایگاه اصلی پان‌ترکیسم به شمار می‌آید؛ لذا به ناسونالیسم ترکی تمرکز دارد. اتحاد کشورها و مناطق ترک‌نشین نیز از ایده‌هایی است

که حزب حرکت ملی دنبال می‌کرد؛ با این حال به موفقیت چندانی در این زمینه دست پیدا نکرده است (Danforth, 2018, pp. 90-91). تأکید بیش از حد این حزب به ناسیونالیسم ترکی می‌تواند بر منافع ملی جمهوری اسلامی ایران نیز تأثیر سلبی داشته باشد؛ با این حال تلاش این حزب برای تنش‌زدایی در مناسبات با کشورهای دیگر مانع از افزایش تنش‌ها می‌شود. تأکید حزب حرکت ملی بر جدایی نهاد دین و نهاد دولت نیز با ایدئولوژی جمهوری اسلامی ایران در تضاد است.

شکل شماره (۲): الگوی عدم اتحاد حزب حرکت ملی ترکیه با ایران

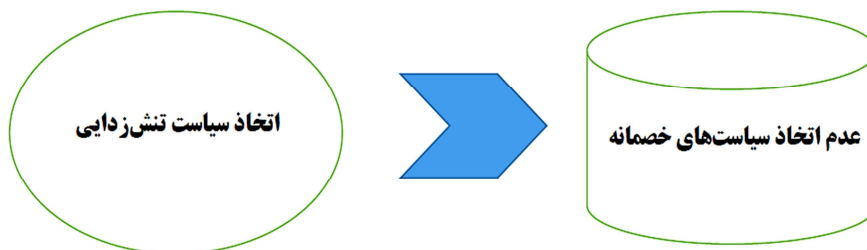
همان‌طور که شکل بالا نشان می‌دهد، حزب حرکت ملی بر اساس انگاره‌های هویتی خود به برقراری اتحاد با جمهوری اسلامی ایران اقدام نمی‌کند. سیاست عدم برقراری اتحاد نیز به انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی اضافه می‌گردد و این چرخه مجدداً تکرار می‌شود.

۲-۵. حرکت به سمت سیاست‌های خصمانه

گرچه حزب حرکت ملی بر اساس رویکردهای هویتی خویش به اتحاد با جمهوری

اسلامی ایران اقدام نمی‌کند؛ اما این حزب به دنبال اتخاذ سیاست‌های خصمانه نیز نمی‌باشد؛ چراکه یکی از رویکردهای این حزب تنش‌زدایی است. این مؤلفه باعث می‌شود که حزب حرکت ملی به دنبال برقراری مناسبات با بازیگران سیاسی باشد. البته این حزب به وزندهی به کشورها اقدام می‌کند و بر اساس آن روابط خود را با کشورهای دیگر تعریف می‌کند. قدرت‌های بزرگ نزد حزب حرکت ملی از اهمیت بیشتری برخوردار هستند؛ لذا حجم روابط این حزب با همه کشورها یکسان نیست. برقراری روابط با جمهوری اسلامی ایران نیز به عنوان یکی از قدرت‌های منطقه‌ای نزد حزب حرکت ملی اهمیت دارد.

شکل شماره (۳): الگوی عدم اتخاذ سیاست‌های خصمانه حزب حرکت ملی ترکیه در قبال ایران

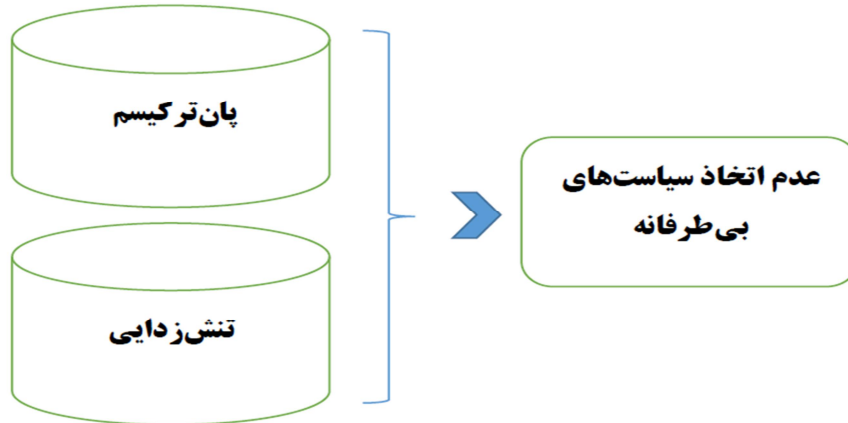

حزب حرکت ملی بر اساس شکل ۳ سیاست تنش‌زدایی را در سطح بین‌الملل دنبال می‌کند؛ لذا به دنبال کاهش تنش با کشورهای دیگر است. بر این اساس این حزب سیاست‌های خصمانه علیه جمهوری اسلامی ایران اتخاذ نمی‌کند.

۳-۵. اتخاذ سیاست‌های بی‌طرفانه

حزب حرکت ملی از یک طرف رویکرد پان‌ترکیستی دارد و از طرف دیگر به دنبال تنش‌زدایی است. اتخاذ چنین سیاست‌هایی باعث می‌شود که این حزب سیاست بی‌طرفی در پیش نگیرد. اقدام حزب حرکت ملی در راستای اندیشه پان‌ترکیسم با واکنش‌هایی از سوی کشورهای دیگر خصوصاً کشورهای با اقلیت ترک مواجه می‌شود؛ لذا این حزب سیاست تنش‌زدایی را برای کاستن از تنش‌های احتمالی در پیش گرفته است.

شکل شماره (۴): الگوی عدم بی‌طرفی حزب حرکت ملی ترکیه در قبال ایران

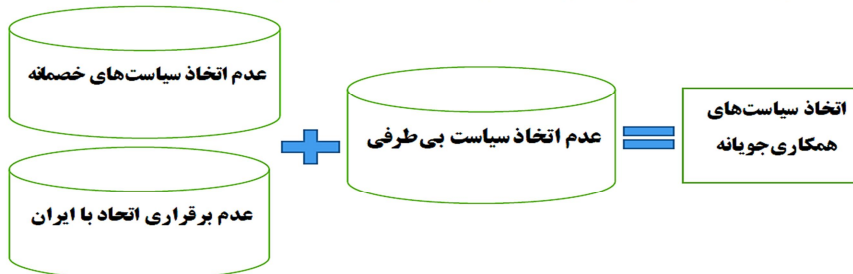

سیاست‌های بی‌طرفانه بر اساس شکل ۴ از سوی حزب حرکت ملی دنبال نمی‌شود. این حزب بر اساس رویکردهای هویتی خویش نمی‌تواند سیاست‌های بی‌طرفانه در قبال جمهوری اسلامی ایران و کشورهای منطقه داشته باشد.

۴-۵. سیاست‌های همکاری جویانه

مجموع رفتارهای سیاست خارجی بررسی شده نشان می‌دهد که حزب حرکت ملی سیاست‌های همکاری جویانه در قبال جمهوری اسلامی ایران دارد. این حزب بر اساس انگاره‌های هویتی خویش به دنبال اتحاد با جمهوری اسلامی ایران نیست. تنش‌زدایی به عنوان رویکرد دیگری است که موجب عدم اتخاذ سیاست‌های خصمانه می‌شود. انگاره‌های پان‌ترکیستی در کنار تنش‌زدایی نیز مانع اتخاذ سیاست بی‌طرفی است. بر این اساس حزب حرکت ملی به دنبال سیاست‌های همکاری جویانه است.

شکل شماره (۵): الگوی اولویت‌بخشی به همکاری حزب حرکت ملی ترکیه با ایران

حزب حرکت ملی بر اساس شکل ۵ سناریوی اتخاذ سیاست‌های همکاری‌جویانه را دنبال می‌کند. این رفتار سیاست خارجی به عنوان رفتار منتخب دانسته می‌شود. حالت‌های پیشین مواضع رفتاری حزب حرکت ملی را در قبال جمهوری اسلامی ایران نمی‌توانستند تبیین کنند.

نتیجه‌گیری

انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی بر اساس چارچوب نظری سازه‌نگاری بر مواضع این حزب در قبال جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است. پان‌ترکیسم، لائیسیته و عمل‌گرایی از جمله مهم‌ترین انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی محسوب می‌شود. تحلیل این رویکردهای هویتی بر اساس نظریه ونت می‌تواند مواضع حزب حرکت ملی را در قبال جمهوری اسلامی مشخص سازد. جدول ۱ نشان می‌دهد که انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی بر مواضع آن تأثیرگذار است.

جدول شماره (۲): نتایج انگاره‌های هویتی حزب حرکت ملی در ارتباط با ایران

نتایج آن بر مواضع این حزب	انگاره‌های هویتی MHP
تمرکز بر ناسیونالیسم و تمدن ترکی	پان‌ترکیسم
تأکید بر جدایی نهاد دین و دولت	لائیسیته
وزن‌دهی به کشورها و برقراری مناسبات با آنها	عمل‌گرایی

رفتار سیاست خارجی بررسی شده در مورد حزب حرکت ملی نشان می‌دهد که این حزب به دنبال اتخاذ سیاست‌های همکاری‌جویانه در قبال جمهوری اسلامی ایران است. حزب حرکت ملی بر اساس انگاره‌های هویتی خویش به چنین رویکردی در

قبال جمهوری اسلامی ایران رسیده است. حزب حرکت ملی بر اساس حالت‌های رفتاری بررسی شده به دنبال برقراری اتحاد با جمهوری اسلامی ایران نیست. همچنین سیاست‌های خصمانه نیز از سوی این حزب در قبال ایران دنبال نمی‌شود. انگاره‌های هویتی این حزب سیاست بی‌طرفی نیز برای حزب حرکت ملی تعریف نکرده است.

یادداشت‌ها

1. Alparslan Türkeş
2. Constructivism
3. Alexander Wendt
4. Turkculuk
5. Millietci Hareket Partisi

۶. جهت تهیه جدول بالا از داده‌های آثار زیر استفاده شده است:

Akinci, 2015; Aybars, 2019; Cavusaglu, 2015; Erbakan, 2014; Erdogan, 2015; Yavuz, 2019; Baharcicek, 2018; Kaya, 2018.

کتابنامه

- بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۴). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول) مبانی اصول قواعد و فواید. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جوانمرد، محمد و پیروزفر، مهدی و ولی‌زاده میدانی، رامین (۱۳۹۷). «بررسی اهداف و اندیشه‌های رهبران اسلام‌گرا در ترکیه نوین»، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام. ۷(۳)، ۲۱۵-۲۳۸.
- صابان، سهیل (۲۰۱۷). *تطور الاوضاع الثقافیه فی ترکیا*. تحریر و مراجعه عثمان علی، فیرجینیا: المعهد العالمی للفکر الاسلامی.
- صلاح شحاته، دینا (۲۰۱۴). «الاسلام السياسي و مستقبل العلمانیه فی ترکیا»، *السیاسه الدولیه*. ۳۲(۱۳۱)، ۱۵۳-۱۵۸.
- عبدالله، عبدالمطلب و ولی‌زاده میدانی، رامین و پیروزفر، مهدی (۱۳۹۷). «بررسی رفتار سیاست خارجی حزب حاکم ترکیه در قبال جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام. ۶(۱۳)، ۸۷-۱۰۸.
- فاروقی، ثریا (۲۰۱۸). *الدوله العثمانیه و العالم المحیط بها*. بیروت: دارالمدار الاسلامی.
- کوشکی، محمدصادق و رنجبر، مصطفی (۱۳۹۵). *احزاب اسلام‌گرای ترکیه و سیاست منطقه‌ای*. تهران: انتشارات خرسندی.
- محفوظ، عقیل سعید (۲۰۱۴). *السیاسه الخارجیه التركیه*. بیروت: المرکز العربی للابحاث و دراسه السياسات.
- مرادبان، محسن (۱۳۸۹). *برآورد استراتژیک ترکیه*. تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.

- Amitina, V. (2017). *Between East and West: Turkey's foreign policy in a multi-polar world*.
- Atacan, F. (2018). "Explaining religious politics at the crossroad: AKP-SP", *Turkish Studies*. 6(2), 187-199.
- Danforth, N. (2018). "Ideology and pragmatism in Turkish foreign policy: From Atatürk to the AKP", *Turkish Policy Quarterly*. 7 (3), 83-95.
- De Vos, P. (2019). "Discourse theory and the study of ideological (trans-)formations", *Pragmatics, Quarterly Publication of the International Pragmatics Association (IPrA)*, 13(1), 163-180.
- Dey, Eric L. (2015). *Undergraduate Political Attitudes: Peer Influence in Changing Social Contexts*. Journal of Higher Education, Vol. 68.
- Franke, Wilmer (2012). *The Social Construction of Man, the state and war: Identity, Conflict and Violence in the Former Yugoslavi*. London, Rutledge.
- Lesser, Eric and Etal (2019), *Knowledge and Communities*. Boston, Butter Worth, Heinemann.
- Steve, smith (2016). "Foreign policy is what states make of it: Social Construction and International Relations Theory ", in: *Foreign Policy in a Constructed World: International Relation in a Constructed World*. Editor: v. Kubalkova, Armonk, M.E.Sharpe.

استانبولی

- Agoston. G. (2017). OSMANLI ASKERİ TARİHİ. Aksaray: Türkiye Araştırmalar Merkezi.
- Akinci. M and Gökçe Nur.Ş. (2015). TÜRK İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCESİ KONGRESİ. Aksaray: BİLDİRİLER KİTABI.
- Aksin, Sina (2017). "Düşünce tarihi (1945 sonrası)", in *Türkiye tarihi*, ed. Sina Aksin, vol. 5 Istanbul.
- Aybars, E. (2019). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (No. 32), Ege Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.
- Baharççek, A. (2018). "Etnik Terör ve Etnik Terörle Mücadele Sorunu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), pp. 11-27.
- Baharççek, A., and Tuncel, G. (tarhsız). TERÖRLE MÜCADELENİN ZORLUKLARI VE BU ZORLUKLARI AŞMADA FARKLI BİR YAKLAŞIM: DEMOKRATİK MÜCADELE YÖNTEMİ Difficulties of Struggle with Terror and a New Approach to Overcome These Difficulties: Democratic Struggle Way.
- Can, Kemal (2016). "Ulkucu hareketin ideolojisi", Istanbul: İletişim Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (2015). 2015 YILINA GİRERKEN DIŞ POLİTİKAMIZ, Ankara: Dışişleri Bakanlığı.
- Erbakan, N. (2014). Davam, Milli Gazete Ankara Kitab Kulübü , Ankara.
- Erdogan, R. (2015). Yuzyil Islam Asri Olacak, Beklenen Vakit , January 9.
- Kaya, İ. (2018). Terörle mücadele ve uluslararası hukuk. USAK Books.
- Kur, Alb and BÝLGÝÇ, M. Sadi (tarhsız). Terör ve TERÖRLE MÜCADELE.
- Şahinoğlu, S. (2015). Avrupa Birliği güvenlik ve terör (Master's thesis, Başkent Üniversitesi Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü).
- Yavuz, H. (2019). Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti (Vol. 22). Kitap Yayınevi Ltd.